

СВЯТОДМИТРІЇВСЬКИЙ КУЛЬТ У СВІТЛІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ

З діянь великого київського князя Володимира Святославича (980–1015) – походу на Корсунь та християнізації країни – розпочався процес активного засвоєння київською культурою кирило-мефодіївської духовної традиції. Знайомство з нею безумовно сталося набагато раніше, імена і діяльність слов'янських першовчителів були добре відомі освіченій київській еліті. Але тільки після остаточного входження Київської держави до європейської християнської спільноти, а, відтак, до кирило-мефодіївського культурного ареалу, духовна спадщина солунських братів сприймається і адаптується на державному рівні. Ця традиція стала ідейною основою раннього київського християнства, зумовивши його особливості: толерантність, доктринальну відкритість світовим християнським центрам, тяжіння Церкви до інституційної самовизначеності. В контексті кирило-мефодіївської традиції формуються перші київські християнські культури, в тому числі й патрональні.

Окреме місце серед них займає культ Димитрія Солунського – одного з найбільш шанованих святих православної Церкви, якому присвячена численна агіографічна та наукова література¹. За офіційними агіографічними відомостями, святий воїн і великомученик Димитрій народився у візантійському місті Солуні (Фесалоніки) в знатній благочестивій християнській родині. Коли Димитрій досяг зрілого віку й уславився розумом та хоробрістю, імператор Максиміан призначив його проконсулом міста. Але за відкрити проповідь християнства святий був посаджений до в'язниці і страчений за наказом імператора 26 жовтня 306 р. Згодом над місцем його поховання збудували невеличкий храм, в якому чинилися численні чудеса та подавалися зіцлення болящим.

¹ Основні статті див.: Ю.К. Бегунов, *Греко-славянская традиция почитания Димитрия Солунского и русский духовный стих о нем*, Byzantinoslavica XXXVI, Fasc. 2 (1975) 149–172, з вказівкою на попередню літературу; D. Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint-Démétrios de Thessalonique*, Зограф 10 (1979) 44–58, з вказівкою на попередню літературу; P. Lemerle, *Les plus anciens recueil des Miracles de Saint Démétrius*, Paris 1979–1981. Vol. 1–2; А. Грабар, *Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун*, Андрей Грабар, Избрани съчинения, т. 1, София 1982, с. 132–159; *Дмитриевский собор во Владимире: к 800-летию создания*, Москва 1997.

На початку V ст. вельможний ілірійський муж на ім'я Леонтій, на знак подяки, розібрав старий храм й поставив нову “велику” церкву. В цей час і були віднайдені мощі великомученика “цілі й нетлінні”, з яких витікало добропашне миро. Реліквія була покладена в ковчег, окутий золотом і сріблом та прикрашений дорогоцінним камінням². Над ракою із зображенням святого був зведений срібний ківорій, що спирався на шість колон. По низу їх з'єднувала срібна огорожа³. У VII ст. після пожежі, яка майже зруйнувала храм, на його місці зводиться розкішна базиліка, де у дорогоцінному ковчезі зберігалися чудотворні мощі великомученика, а мозаїчний розпис відтворював житійні сюжети святодмитріївського циклу. Над ракою святого підносився дорогоцінний ківорій. Йоан Каменіат, солунський дякон (X ст.) у своїй хроніці пише: “Храм достославного й увінчаного перемогою мученика Димитрія зведений там, де він здійснив святі подвиги та прийняв нагороду переможця”⁴. Відомі писемні та матеріальні свідчення про мініатюрні “копії” фесалонікійського ківорія, одна з яких, візантійського походження, знаходиться в Оружейній палаті Музеїв Московського Кремля і датується першою половиною XI ст. Форма й символіка ковчезця тісно пов'язані з образом Завіси Єрусалимського храму і нагадують кувуклій-ківорій Гроба Господня в Єрусалимі. Дмитріївські раки-релікварії не містили мощей святого, а виступали як духовний канал спілкування з божественною, священною субстанцією⁵.

Разом із собором св. Софії церква впродовж століть була окрасою Фесалонік й центром шанування св. Димитрія у всьому християнському світі. Жителі пишались патрональним святим, вважаючи його своїм надійним захисником, адже він неодноразово рятував місто під час небезпеки, з'являючись на міських мурах у вигляді “вогненного сяючого мужа на білому коні в білосніжному вбранні” у супроводі небесного війська⁶. Культ Димитрія в Фесалоніках набув таких розмірів і форм, що мешканцям міста навіть докоряли тим, що вони вшановують великомученика більше ніж Христа⁷. Саме

² Страждання святого, славного великомученика Христового Димитрія, Дмитро Туптало, Життя святих, т. 2 (жовтень), Львів 2006, с. 323–332.

³ Н. Кондаков, Македония. Археологическое путешествие, Санкт-Петербург 1909, с. 106.

⁴ Иоанн Камениата, Взятие Фессалоники, Две византийские хроники X века. Псамафийская хроника, Москва 1959, с. 166.

⁵ J. Bogdanović, *The Performativity of Shrines in a Byzantine Church: The Shrines of St. Demetrios*, Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси / Ред.-сост. А.М. Лидов, Москва 2011, с. 275–300.

⁶ Страдание и чудеса святого славного великомученика Димитрия, Св. Димитрий Ростовский, Жития святых, кн. 2 (октябрь), Москва 1902, с. 569–572.

⁷ Ю.К. Бегунов, Указ. соч., с. 150.

у Солуні була складена відома агіографічна пам'ятка “Чудеса св. Димитрія”. Авторство першої збірки адресують архієпископу Фесалонік Йоану (610–649). Завдяки володінню святими реліквіями Солунь набуває значення одного з провідних релігійних центрів Візантійської імперії.

Знатне походження великомученика, його статус небесного воїна, захисника християн, визначили культ Димитрія Солунського як державний, нарівні з Богородичним. Імператор Юстиніан для освячення збудованого ним Софійського собору в Константинополі (середина VI ст.) звелів принести з Солуні частку мошей святого. Проте, за агіографічними відомостями, сам святий перешкодив цьому й царські посланці змогли взяти тільки порох від його гробниці⁸. За іншими свідченнями, імператору принесли частину перста великомученика⁹. Ця оповідь засвідчує статус Димитрія Солунського в ієрархії святих константинопольської Церкви, адже візантійські імператори-воїни приділяли особисту увагу культу святих воїнів. Великомученику присвячуються численні гімни, зокрема, Йосиф Гімнограф (816–866) склав на його честь п'ять канонів¹⁰. До комплексу Великого імператорського палацу входив і храм Димитрія Солунського як патрона Візантійської імперії. Цьому храму належала особлива роль у церковних святах столиці¹¹. Свого розквіту димитрійський культ досяг у правління Македонської династії (867–1056), що, можливо, було обумовлено її походженням з Фесалонік¹². За Василя Македонянина церква св. Димитрія була поновлена. За свідченням Анни Комніни (XII ст.), імператори відправлялися до Фесалонік, щоб вшанувати пам'ять святого воїна, з “священного гроба якого постійно стікало миро, яке чудесним чином зілжувало всіх, хто звертався до нього з вірою”¹³. У 1143 р. за імператора Мануїла Комніна відбулося перенесення ікони великомученика з Солуні до столичного монастиря Пантократора, що відзначалось як окреме свято¹⁴. У науковій літературі ця подія датується 1148 р. За свідченням візантійських джерел, Мануїл наказав перенести до столиці певний покров, який знаходився на саркофазі. На думку А. Грабара, це було срібне рельєфне

⁸ *Страждання...*, с. 328–329.

⁹ *Страдание...*, с. 573; Архієпископ Сергій (Спасский), *Полный месяцеслов Востока*, т. 2, ч. 2, Владимир 1901, с. 442.

¹⁰ М. Ф. Мурьянов, *Гимнография Киевской Руси*, Москва 2003, с. 376–381.

¹¹ Иеромонах Иоанн, *Обрядник Византийского двора как церковно-археологический источник*, Москва 1895, с. 5.

¹² Ю. К. Бегунов, *Указ. соч.*, с. 150.

¹³ Анна Комнина, *Алексиада*, Москва 1963, с. 107–108.

¹⁴ Архієпископ Сергій (Спасский), *Полный месяцеслов Востока*, т. 2, ч. 1, Владимир 1901, с. 332.

зображення святого, а Д. Паллас бачив у ньому тканий або шитий покров¹⁵. З X ст. по всій християнській ойкумені паломниками розноситься миро св. Димитрія, вкладене у дорогоцінні мощевики та ампули-євлогії, які прикрашались рельєфними зображеннями святого. Ці реліквії шанувались як величезна святиня. Один з прочан у другій половині XIV ст. свідчив: “Воно [миро] за своїми якостями не є водою, але густіше за неї й несхоже на жодне земне тіло – ні рідке, ні тверде <...> воно дивовижніше за всі благовоння, які виготовлені штучно чи створені Богом”¹⁶.

Святодмитріївський культ мав виключне значення для слов’янського світу. Великомученик особливо шанувався солунськими братами Кирилом та Мефодієм. До деяких слов’янських стихір святому не знайдено адекватних грецьких джерел¹⁷. Можливо, ці твори належали перу самих слов’янських першовчителів або їхніх учнів. Відомо, що автором похвали святому був Климент Охридський.

Як стає очевидним з джерел, Мефодій Солунський вважав св. Димитрія своїм особистим покровителем. Чому? Нам невідоме хрестильне ім’я Мефодія (під цим іменем він уславився, прийнявши постриг). Висловлюють припущення, що в хрещенні йому було надано ім’я Михаїл¹⁸. Дійсно, вибір чернечого імені визначався акрофонічним принципом: нове ім’я мало починатися з тієї ж літери, що й хрестильне. Але відомі й винятки з цього правила. Можливо, при хрещенні Мефодія нарікли Димитрієм на честь патрона міста. Виключна увага, яку Мефодій приділяв культу святого воїна, може пояснюватись і його блискучою військовою кар’єрою, про що повідомляє житіє Мефодія. Крім того, св. Димитрій був для Мефодія не тільки символом рідного міста Солуні, а й Сирмія – міста його архієрейського служіння.

За однією з житійних версій, святий Димитрій прийняв мученицьку смерть у панонському місті Сирмій, яке з IV ст. було центром Ілрійської церковної області, що підпорядковувалась римському первосвященнику. Згідно церковному переказу, єпископська кафедра в Сирмії була створена ще апостолом Андроніком. Коли ж після нашестя гунів митрополіча резиденція була тимчасово перенесена у Солунь, були перенесені й мощі великомученика. У Сирмії св. Димитрію був присвячений кафедральний собор¹⁹. Ілірієць

¹⁵ Т.В. Толстая, *Икона “Димитрий Солунский”*, Христианские реликвии в Московском Кремле / Ред. А.М. Лидов, Москва 2000, с. 119.

¹⁶ *Страдание...*, с. 566–567.

¹⁷ М.Ф. Мурьянов, *Указ. соч.*, с. 380.

¹⁸ С.Б. Бернштейн, *Константин-Философ и Мефодий*, Москва 1984, с. 40.

¹⁹ Г.А. Хабургаев, *Первые столетия славянской письменной культуры. Истоки древней книжности*, Москва 1994, с. 46–47, 68–73; Б.Н. Флоря, *Сказания о начале славянской письменности*, Санкт-Петербург 2000, с. 301.

Леонтій після зведення ним храму на честь святого у Солуні, переніс на свою батьківщину (треба розуміти – у Сирмію) у золотому ковчезі поховальну пелену, омочену кров'ю великомученика²⁰. (Приблизно з XII ст. місто стало зватися Димитровицею, зараз – Сремська Митровиця в Сербії). Після зруйнування Сирмія аварами у 582 р. митрополія практично припинила своє існування. Близько 870 р. на “єпископство в Панонії на стіл святого Андроніка” був висвячений брат Кирила-Константина Мефодій²¹.

В період свого архієпископства у Моравії Мефодій разом з учнями працював над перекладом з грецької книг Святого Письма. Завершення цієї справи він приурочив до 26 жовтня – календарного дня пам'яті Димитрія Солунського, здійснивши з цієї нагоди святкову службу²². Жовтнева службова мінея, що збереглася в новгородському пергаменному списку 1096 р., містить службу святому, котра включає не один, за традицією, а два канони – як на велике свято. Вважають, що автором другого канону був Мефодій Солунський, який написав цей твір у зв'язку з вищезгаданою подією²³. Текст канону демонструє особисте ставлення Мефодія до святого. Як до близької людини звертається автор до великомученика зі словами, пронизаними біллю, нарікаючи на свої поневіряння, з сумом згадуючи храм св. Димитрія на далекій батьківщині:

“Почуй, славетний, жебраків твоїх нині і дай себе умолити, тому що ми відлучились і перебуваємо далеко від світлого храму твого й горять всередині серця наші, і ми бажаємо, святий, твоєї церкви, і [бажаємо] поклонитися [в ній] коли[-небудь у майбутньому], завдяки твоїм молитвам.

За що, мудрий, ми, бідні твої раби, одні (самі) позбавляємо себе твоєї [храмової] краси, заради любові до Творця, поневіряючись по чужих землях і містах на посоромлення, блаженний, тріязичникам, і виступаючи воїнами проти лютих еретиків”²⁴.

У XII–XIII ст. у слов'янському світі продовжується розвиток дмитріївського культу. XIV–XV ст. датується ціла низка південнослов'янських літературних пам'яток – перекладних і оригінальних, присвячених Димитрію Солунському. За часів Другого Болгарського царства (1187–1396) Димитрій Солунський вшановується як патрон держави: на його

²⁰ *Страдание...*, с. 567.

²¹ *Житие Мефодия*, Б.Н. Флоря, Сказания о начале славянской письменности, Санкт-Петербург 2000, с. 180.

²² *Житие Мефодия...*, с. 193.

²³ Б.Ст. Ангелов, *К вопросу о начале русско-болгарских литературных связей*, ТОДРЛ 14 (1958) 19–85; Б.Н. Флоря, *Указ. соч.*, с. 329; М.Ф. Мурьянов, *Указ. соч.*, с. 52.

²⁴ М.Ф. Мурьянов, *Указ. соч.*, с. 380.

честь зведено храм, його зображення розміщене на монетах та печатках болгарських царів, його іменем освячена боротьба болгар проти Візантії.

В християнських колах Києва твори святодмитріївського циклу могли з'явитися у складі перших болгарських перекладів ще на межі IX–X ст. У літописі святий згадується під 907 р. у розповіді про похід князя Олега на Царгород. За словами автора літописної статті, греки вбачали свою поразку саме в заступництві св. Димитрія за київську дружину. З цього запису очевидно, що візантійці, які вважали святого своїм небесним патроном, добре знали про шанування великомученика в Києві, адже тільки в такому разі святий міг опікуватися київським військом.

На мою думку, державне формування київського культу святого воіна сталося в добу князя Володимира, хрестителя Русі, адже його дружина – порфірородна принцеса Анна – була представницею Македонської династії, за правління якої дмитріївський культ у Візантії досяг свого розквіту. Як було прийнято за шлюбним церемоніалом, Анна привезла на дарунок молодій київській Церкві дорогоцінні реліквії. Київський книжник, агіограф великого князя, відзначає: “*И даста ему сестру свою и дары многы присласта ему, и моци святыхъ даста ему*”²⁵. Наголосимо, що перше зображення святого у східнослов'янському мистецтві знаходимо у фресковому розписі Софійського собору Києва. У зв'язку з елітарним характером культу св. Димитрія, він займає місце серед інших святих воїнів, написаних на стовпах центрального трансепта собору, де під час служби знаходились представники військово-княжої еліти²⁶.

Популярність культу святого в Києві демонструють давньоруські літературні пам'ятки. Мінеї XI ст. містять твори святодмитріївського циклу, зокрема, мучеництво св. Димитрія – грецький мартирій, перекладений слов'янською мовою²⁷.

Зрозуміло, що святодмитріївський культ певним чином визначив формування перших київських княжих воїнських культів – князів-стратотерпців Бориса і Гліба, синів Володимира Святославича, підступно вбитих у боротьбі за великокнязівський стіл у 1015 р. Наявність такого впливу засвідчує одна з провідних пам'яток борисоглібського літературного циклу – анонімне Сказання про Бориса і Гліба. У Сказанні Борис і Гліб порівнюються з Димитрієм – захисником своєї батьківщини. У цьому

²⁵ *Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку* / Изд. подг. А.А. Зимин, КСИС 37 (1963) 324.

²⁶ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, Киев 1999, с. 182–183.

²⁷ М.Н. Сперанский, *Октябрьская Миня-Четья до-макарьевского состава*, ИОРЯС 6, кн. 1 (1901) 78.

контексті солунський патрон виступає як певний еталон, але київські святі перевищують його рівнем: якщо св. Димитрій виступає небесним покровителем рідного міста, то Борис і Гліб – усієї Київської держави. Автор звертається до київських святих: “*Захищайте свою батьківщину і допомагайте як і великий Димитрій своїй батьківщині. Він сказав: “Як був з ними в радості так і в загибелі з ними помру”*. Але якщо великий і милосердний Димитрій про одне лише місто так сказав, то ви не єдиним містом, не двома, не якимось селищем опікуєтесь, а всією Руською землею”. Сам Вишгород, де знаходяться мощі святих братів, – “скарб багаточінний”, прославляється як “*другий Солунь*”, як місто, що перевищує всі інші міста, адже володіє дорогоцінним скарбом²⁸. Як ремінісценцію одного з чудес св. Димитрія розглядають чудо зцілення розслабленого у сказанні про чудеса Бориса і Гліба.

Враховуючи вищесказане, можна вважати, що син Володимира князь Ярослав не випадково дав своєму синові Ізяславу хрестильне ім'я Димитрій – на честь святого воїна. За часів київського княжіння Ізяслава-Димитрія (1054–1068, 1069–1073, 1077–1078) дмитріївський культ набуває розвою. У середині XI ст. Ізяслав, посівши великокнязівський стіл, заснував у Верхньому місті вотчий Дмитріївський монастир²⁹. У 1108–1113 рр. син Ізяслава, великий київський князь Святополк-Михайло, на місці Дмитріївського монастиря зводить свій вотчий Михайлівський монастир. Його головний храм був пишно прикрашений мозаїкою і фрескою, а бані сяли золотом, від чого монастир отримав назву Золотоверхий. Очевидно, на замовлення фундатора собору Святополка на вівтарному стовпі храму було виконано мозаїчне зображення Димитрія Солунського – небесного патрона його батька, яке завдяки рівню художнього виконання набуло всесвітньої слави. Великий інтерес становить також шиферна плита, що походить з цього монастиря, із зображенням святих воїнів на конях – Меркурія й Димитрія Солунського.

Зображення великомученика входить до складу корпусу святих воїнів, розміщеного на фресці верхнього регістра центральної нави Кирилівської церкви, яка була зведена у 1139–1146 рр. великим київським князем Всеволодом Ольговичем³⁰.

²⁸ *Сказание и страсть и похвала мученикам святым Борису и Глебу, Святые князья-мученики Борис и Глеб / Исследование и подготовка текстов Н.И. Милютенко, Санкт-Петербург 2006, с. 311.*

²⁹ На ігуменство Ізяслав узяв Варлаама – ігумена Печерського монастиря, де його наступником став Феодосій у 1062 р. Отже, хоча рік зведення Дмитріївського монастиря в дже-релах відсутній, відомо, що він існував вже на початку 60-х років XI ст.

³⁰ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, Київ 2005, с. 139.

У Софійському, Михайлівському соборах і Кирилівській церкві іконографія св. воїна відповідає візантійській традиції. Він представлений в урочистій фронтальній позі, у бойовому вбранні, з мечем у правій руці. Лівою рукою великомученик спирається на щит. Очевидно в Києві були виконані й перші ікони Дмитрія Солунського у відповідній іконографічній схемі. Ця візантійсько-київська живописна традиція стала звичайною для східнослов'янського мистецтва. Вона знайшла своє продовження у Північно-Східній Русі. Зв'язок з київською художньою школою виявляє відома ікона святого XII ст., знайдена у місті Дмитрові Московської області. Іконографічне та художнє вирішення пам'ятки відзначається певними новаціями. Святий зображений на троні у вбранні візантійського архонта, у вінці-стемі з напівоголеним мечем на колінах. Це не юнак-воїн, а могутній правитель у розквіті літ, що підтверджують невелика бородка та вуса.

Великий князь володимирський Всеволод III Велике Гніздо у 1194–1196 рр. звів у Володимирі Дмитріївську церкву на честь свого трона, багато прикрашену романською скульптурою. Храм як перлина давньоруського мистецтва, що збереглася й досі, широко відомий в європейській культурі. У 1197 р. Всеволодом була перенесена з Солуні ікона великомученика, написана на дошці від гробниці святого³¹. Ця подія була внесена до святців, відтак, відзначалась як свято. Реліквія спочатку знаходилася у Києві, потім у Володимирі, а в 1380 р. перенесена до Успенського собору Московського Кремля³². Згідно літописної повісті про Куликовську битву (1380 р.), солунський великомученик разом з іншими святими воїнами, в тому числі Борисом і Глібом, допомагав руському війську в бою з монголо-татарами. Поминання загиблих на Куликовому полі було встановлено в Дмитріївську суботу (між 18 і 20 жовтня).

Отже, становлення київського культу св. Дмитрія Солунського відбувалося в контексті кирило-мефодіївської духовної спадщини, вплинувши, в свою чергу, на загальне формування східнослов'янського дмитріївського культу.

³¹ ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Москва 1997, стлб. 433, 436.

³² *Христианство. Энциклопедический словарь в 3-х т.*, т. 1, Москва 1995, с. 478–479.